

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ
1917 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Հայկական հարցի պատմության մեջ 1917 թ. Փետրվարյան և Հոկտեմբերյան հեղափոխությունների միջև ընկած ժամանակահատվածն առանձնանում է որպես ուրույն փուլ: Հենց այդ ժամանակահատվածում է, որ Անտանտի պետությունների պատերազմական ծրագրերում հայ ժողովրդի ու Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրի հարցերը սկսեցին դիտարկվել ճնշված ժողովուրդների ազատագրության, նրանց արդար իրավունքների պաշտպանության համատեքստում, իսկ հայ հասարակական-քաղաքական կուսակցություններն ու հոսանքներն, օգտվելով բարենպաստ իրադրությունից, նորովի առաջ քաշեցին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցը:

Սույն աշխատանքի նպատակն է՝ ներկայացնել Պողոս Նուբարի Ազգային պատվիրակության և Հակոբ Ջավդյանի ու Գարեգին Բաստրմաջյանի առաքելությունների ծրագրերն Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ, որոնց շուրջ 1917 թ. ընթացքում նրանք բանակցություններ են վարել Անտանտի դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների հետ:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում և ԱՄՆ-ի մոտեքն Առաջին համաշխարհային պատերազմ պատմական նշանակալի իրադարձություններ էին, որոնք ոչ միայն ազդեցին պատերազմի ընթացքի վրա, այլև բեկումնային նշանակություն ունեցան միջազգային քաղաքականության համար: Որոշակի եղավ դրանց ազդեցությունը նաև հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող Հայկական հարցի վրա: Վերջինս, պահպանելով իր միջազգային բնույթը, դեռևս 1916 թ. աշնանից ձեռք էր բերել նոր բովանդակություն. դարձել էր ռուսական պետության ներքին հարց: Դա բացատրվում էր երկու հանգամանքով:

Սևախ, օսմանյան «ժառանգության» մասնատման վերաբերյալ 1916 թ. ապրիլ-օգոստոսին ստորագրված անգլո-ֆրանս-ռուսական տրգադունի համաձայնագրերով Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն անցել էր Ռուսաստանին¹: Ապա, դրան միաժամանակ, Կովկասյան յոռազմաճակատում ռուս-թուրքական ռազմական գործողություններն աավարտվել էին և ռազմաճակատի գիծը սկսել էր կայունանալ: Այս լապայմաններում միապետության տապալումն ու հանրապետության լիճնչակումը Ռուսաստանում նշանակում էին անցում ժողովրդավարության և ցարիզմի հակահայկական քաղաքականության փոխարինումն ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականությանը: Վերջինս հիմնված էր ազգային սահմանափակումների վերացման, ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման սկզբունքների վրա: Ահա թե ինչու ժամանակավոր կառավարությունը պատրաստակամ էր ապահովել հայ տարրի ֆիզիկական գոյությունը Արևմտյան Հայաստանում, կազմակերպել իր հայրենիքից ռհարկադրաբար հեռացած հայ բնակչության վերադարձն, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանում հիմնել քաղաքացիական կայուն լավարչածն²: Դա հույս էր ներշնչում հայ ժողովրդի տարբեր խավերին, որ ժողովրդավարական Ռուսաստանի աջակցությամբ հնարավոր է հասնել Հայկական հարցի արդարացի լուծման: Իսկ այդ իղծը 1917 թ. դեռևս հանգում էր Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության կողմից Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու գաղափարին³:

Շուտով, 1917 թ. ապրիլին Քառյակ միության դեմ պատերազմի մեջ մտավ մինչ այդ չեզոք ԱՄՆ-ը, որը լուրջ կշիռ ուներ հա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան» և Անտանտան: Վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշոտ Հովհաննիսյանի առաջաբանով, Ե., 1926, փաստաթուղթ № 60 և 61, էջ 50-53:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, ք. 3-20, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, ք. 130-131: Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, էջ 15, 18-19: Մելիքյան Վ.Հ., Փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը (1917 թ. մարտ-հոկտեմբեր), Ե., 1997, էջ 148-149, 170:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 151, ք. 4, 14-16, 27: Տես նաև Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents. Edited and translated by Vatche Ghazarian, Valtham, 1996, p. 432-433.

մաշխարհային տնտեսության մեջ: Ամերիկյան մի քանի հարյուր հազարանոց զինված ուժի տեղափոխումն Ատլանտյան օվկիանոսով դեպի Արևելք և նրա մասնակցությունն Արևմտյան Եվրոպայում ընթացող ռազմական գործողություններին, աննախադեպ ծավալուն անդրօվկիանոսյան ձեռնարկում էր, որը վկայում էր միջազգային քաղաքական ասպարեզում ևս խիստ ազդեցիկ ուժի ի հայտ գալը¹:

Վերոնշյալ իրադարձությունները ստիպեցին Անգլիային և Ֆրանսիային ճշգրտումներ մտցնել ինչպես իրենց պաշտոնապես հռչակված պատերազմական նպատակներում, այնպես էլ դաշնակից երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի հետ հարաբերություններում: Ի՞նչ ուղղվածություն ունեին այդ ճշգրտումները Հայկական հարցի առնչությամբ: Ռուսաստանում բուրժուադեմոկրատական հեղափոխության հաղթանակը, ապա պատերազմի մեջ ԱՄՆ-ի մտնելն Անտանտի երկրների քաղաքական օրակարգ բերեցին բռնազավթումների սկզբունքից հրաժարվելու և մեծ տերությունների աջակցությամբ ճնշված ժողովուրդներին ինքնավարություն տրամադրելու հարցը՝ դրանով իսկ լուրջ հարված հասցնելով 1916 թ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերին: Այլևս անհնար էր շարունակել գործել դրանց ոգով²: Ուստի մեծ տերությունների կառավարող շրջաններում իրենցից յուրաքանչյուրի պետական շահերին համապատասխան որոշակիացվում էր վերաբերմունքը նաև Հայկական հարցի նկատմամբ: Այժմ արդեն կարևորվում էին ազատ ապրելու հայ ժողովրդի դարավոր իղծը, եղեռն տեսած հայերի անվտանգությունն ապահովելու անհրաժեշտությունը: Հայաստանի և հայ ժողովրդի ապագան դիտարկվում էր թույլ ու ճնշված ժողովուրդների ինքնորոշման, նրանց արդար իրավունքների ճանաչման և հարգման, ինչպես նաև ժողովուրդների իրավահավասարության համատեքստում³: Այս բարենպաստ մթնոլորտում

¹ Стэн Ежезинский 3., Великая шахматная доска, Москва, 1998, с. 14.

² Стэн ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, ք. 12-14:

³ Այս մասին տե՛ս Պեյլերյան Արթուր, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918): Փաստաթղթերի ժողովածու (ֆրանսերենից թարգմանեց Վ. Պողոսյանը), հ. 1, Ե., 2005, փաստաթուղթ № 281, էջ 364: Архив полковника Хауза, т. 2, Москва, 1937, сс.

Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ 1878 թ. ի վեր կատարված առաջին և, թերևս, գործնական միակ քայլն Արևմտյան Հայաստանում Ընդհանուր կոմիսարության ստեղծումն էր Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության 1917 թ. ապրիլի 25-ի որոշմամբ¹։ Դրանով իսկ Արևմտյան Հայաստանն այսուհետև կառավարվելու էր ոչ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության և ոչ էլ նույնիսկ ՕԶակոմ-ի կողմից, այլ ուղղակիորեն ենթարկվելու էր ռուսական պետության կենտրոնական կառավարությանը՝ որպես այդ պետության առանձին վարչական միավոր։ Արևմտահայաստանի ընդհանուր կոմիսարն ունենալու էր քաղաքացիական հարցերի գծով օգնական։ Այդ պաշտոնում նշանակվեց դաշնակցական գործիչ, բժիշկ Հակոբ Զավոյանը (Հ. Զավրիյան, Յա. Զավրիև), որն անձնական լայն կապեր ուներ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունում²։ Արևմտյան Հայաստանի տարածքը բաժանվեց երեք շրջանների՝ Վանի, Խնուսի, Էրզրումի։ Արևմտահայ գաղթականներին թույլատրվեց վերադառնալ և վերաշինել ավերված օջախները³։

Չնայած Արևմտյան Հայաստանի ռուսական զինագրավումից հետո Հայկական հարցում վճռորոշ ծայնը պատկանում էր Ռուսաստանին, ակնհայտ էր, որ նրա դաշնակիցները շահագրգռված էին լինելու խնդրի միջազգային կարգավորմամբ։ Դա եզակի հնարավորություն էր հայ գործիչների համար հասնելու տերությունների վերահսկողությամբ ինքնավար Հայաստանի ստեղծմանը, քանի որ, ինչպես վկայում են Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոյի՝ 1917 թ. մարտ-ապրիլին կայացած նիստերի արձանագրությունները, հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում խիստ անհանգստացած էին Ռուսաստանի քաղաքական անկայունությամբ։ Մասնավորապես, երկրում թույլ էր ժամանակավոր կառավարութ-

315-319. Ավետիսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 11: The Armenian Genocide in Perspective: Edited by R.G. Hovannisian. Introduction by Terrence Des Pres: Preface by Israel W. Chamy, New Brunswick, New Jersey, 1988, p. 31-32.

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, ք. 3-20:

² Տե՛ս Լազեան Գ., Յեղափոխական դեմքեր, Հայեա, 1990, էջ 252:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 374, ց. 1, գ. 1, ք. 3-20: Ռոստոմ. նամականի, Պէյրուք, 1999, փաստաթուղթ №464, էջ 635:

յան իշխանությունը, Կովկասում և Ռուսաստանի այլ մասերում ցրված հայ գաղթականների՝ դեպի Երկիր վերադարձի ճանապարհին ռուսական իշխանությունները երբեմն արգելքներ էին հարուցում, բուլշևիկների քարոզչության ազդեցությամբ ռուսական Կովկասյան բանակը քայքայվում էր, իսկ Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացումը հայերին զրկում էր անվտանգության գլխավոր երաշխիքից: Այդ էր պատճառը, որ 1917 թ. Չայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոն և հայկական հասարակական-քաղաքական տարբեր հոսանքները Չայկական հարցի լուծման անհրաժեշտ նախապայման էին համարում միջազգային հովանավորությունը¹: Ըստ այդմ, ուրվագծվում էր այդ նպատակի իրագործմանն ուղղված գործունեության երեք ուղղություն՝ Ռուսաստանը, նրա եվրոպական դաշնակիցներ Անգլիան ու Ֆրանսիան և համաշխարհային պատերազմում նրանց դաշնակիցը դարձած ԱՄՆ-ը: Եթե նշված ուղղություններից առաջին երկուսն ավանդական էին, ապա երրորդը՝ նոր էր հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների համար: Բացի այդ, չնայած նշված պետությունները ռազմական դաշնակիցներ էին, այնուամենայնիվ, նրանց տեսակետները հակադրվում էին միմյանց հետ: պատերազմյան աշխարհակարգին վերաբերող կարևոր հարցերում, որոնց թվում էր նաև Արևմտյան Չայաստանի ու արևմտահայության՝ Մեծ եղեռնից մազապուրծ բեկորների ճակատագրի հարցը, որպես թուրքական տիրապետությունից հպատակ ժողովուրդների ազատագրության հիմնահարցի բաղկացուցիչ մասը: Չետևաբար, հայ գործիչների աշխատանքային օրակարգը ենթադրում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի ակնկալիքների ներկայացում Պետրոգրադում, Լոնդոնում, Փարիզում և Վաշինգտոնում, այլև՝ այդ պետությունների միջև առկա հակասությունների ու տարածայնությունների իմացություն ու խելամիտ օգտագործում հանուն համազգային կենսական խնդիրների լուծման: Այս կարևոր աշխատանքի անմիջական կազմակերպումն իրականացնում էր Թիֆլիսի Չայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոն, որն իրավասու էր որոշումներ ընդունել և դրանց հի-

¹ Տե՛ս Մելիքյան Վ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 260-276:

ն ման վրա առաջարկներ ներկայացնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Վերջինս էլ, ոչ միայն համակարգելու էր հայ պատվիրակների գործունեությունն, այլև իր ազդեցիկ իշխանությունն օգտագործելու էր սեփական ժողովրդի ծայրն արտաքին ասպարեզում լսելի դարձնելու նպատակով:

Հաշվի առնելով Արևմտյան Հայաստանի խնդրի կարևորությունը՝ Հայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոն 1917 թ. մարտի 26-ի նիստը նվիրեց այնպիսի կարևոր հարցերի քննարկմանն, ինչպիսին էին Արևմտյան Հայաստանի համար կենտրոնական մարմնի ստեղծումը, կազմակերպվելիք իշխանության ենթակայությունն ու ղեկավարումը, ինչպես նաև հարևանների հետ հարաբերությունները: Նիստում առաջ քաշվեց կովկասյան թաթարների և թուրքերի կապի, նրանց համիսլամական ծրագրերի, թուրքիային հայկական հողերի բռնակցման վտանգի հարցը: Դրա վերաբերյալ ընդունվեց Հայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոյի փոխնախագահ Ալեքսանդր Խատիսյանի¹ առաջարկած բանաձևը: Այն նախատեսում էր նոր վարչակարգի հիմնում Արևմտյան Հայաստանում և վերջինիս ուղղակի ենթարկումը ժամանակավոր կառավարությանն, առանց Օջա֊ոմ-ի միջնորդության: Բանաձևի հաջորդ դրույթներով նախատեսվում էր՝ ընդհանուր կոմիսարի փոխարեն նշանակել հայերի վերաբերյալ հրահանգներ ստացող մի հատուկ մարդ, աշխատել, որպեսզի բանակցությունների գործին չմիջամտեին վրացիները կամ թաթարները և Ա.Ֆ. Կերենսկու մոտ գործուղել Հ. Ջավդյանին²: Արխիվային այս վավերագրի բովանդակությունը փաստում է, որ «Թուրքահայաստանի կառավարման մասին» 1917 թ. ապրիլի 25 (մայիսի 6)-ի որո-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.5, գ. 154, թ. 2: Ալ. Խատիսյանի՝ Ազգային բյուրոյի փոխնախագահը լինելու հանգամանքը փաստատում է նաև նրա ժամանակակիցը՝ հայտնի պետական-հասարակական գործիչ Ս. Վրացյանն, Ալ. Խատիսյանի մասին իր հուշերում: Տե՛ս Խատիսեան Ալ., Հայաստանի հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 12: Թեև պատմաբան Վ. Մելիքյանն իր աշխատության մեջ, հղում կատարելով Ռուսաստանի պատմության պետական արխիվի 1278-րդ ֆոնդի, 5-րդ ցուցակի, 1303-րդ գործի 1-ին թերթին, նշում է, որ 1917 թ. մարտի 3-ին Ալ. Խատիսյանը ներկայացել է որպես Հայկական կենտրոնական Ազգային բյուրոյի նախագահ: Տե՛ս Մելիքյան Վ. Հ., նշվ. աշխ., 172:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 111, թ. 103-109:

շումն ընդունելիս ժամանակավոր կառավարությունը հաշվի է առել նաև Հայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոյի դիրքորոշումը: Ինչ վերաբերում է Հ. Ջավդյանին Ռուսաստանի արդարադատության նախարար Ա.Ֆ. Կերենսկու մոտ գործուղելու մասին որոշմանն, ապա Հ. Ջավդյանն Ազգային բյուրոյի դեռևս մարտի 19-ին կայացած նիստում հետևյալ կերպ էր ձևակերպել իր առաքելության նպատակն ու ազգային հեռանկարների հետ կապված չլուծված հարցերը. «Պետք է Պետրոգրադում աշխատեն, որպեսզի Հայկական հարցի մասին մի ակտ լինի, թեև չհայտարարվի, և եթե կարելի է, ճանաչվի օտար պետությունների ներկայացուցիչների կողմից: Եթե հարցնեն, թե հայերը ինչ են ուզում, կարո՞ղ եմ ասել-անեքսիա, թե՞ ոչ: Կարո՞ղ եմ պնդել, որ Կիլիկիան էլ մտնի անեքսիայի մեջ»¹:

1917 թ. մարտին Հ. Ջավդյանը Թիֆլիսից մեկնում է Պետրոգրադ, որտեղ միանում է դաշնակցական գործիչ Լիպարիտ Նազարյանցին²:

Հ. Ջավդյանը Պետրոգրադում բանակցություններ էր վարում ժամանակավոր կառավարության հետ Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի, սահմանների, ապագա կառավարչաձևի հարցերի շուրջ, իսկ Լ. Նազարյանցին հանձնարարված էր բանակցել հայկական ազգային զորամասեր ստեղծելու և Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանությունն ազգային զինուժի միջոցով կազմակերպելու հարցերի շուրջ³: Նշված խնդիրները փոխկապակցված էին և պահանջում էին համաժամանակյա լուծում:

Արևմտյան Հայաստանի ապագա կարգավիճակի հարցում Հ. Ջավդյանը շարունակում էր պաշտպանել Հայաստանի ինքնավա-

¹ Նույն տեղում, թ. 103:

² Տե՛ս «Ռոշակ», Փարիզ, 1928, № 8 - 9: Ռոստոմ. մամականի, փաստաթուղթ № 464, էջ 632, 633: Լազեան Գ., մշվ աշխ., էջ 252, 253: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից մի քանի օր անց Հ. Ջավդյանը վերադառնում է Կովկաս: Բայց 1918 թ. Բաքվի պաշարման ընթացքում կրկին մեկնում է Ռուսաստան՝ ապահովելու համար խորհրդային իշխանության աջակցությունը Բաքվի և Հայաստանի պաշտպանության գործում: Այս անգամ նա գործում էր դաշնակցական մեկ այլ գործիչ՝ Արտաշես Զիլինգարյանի (Ռուբեն Դարբինյան) հետ միասին:

³ Տե՛ս Ռոստոմ. մամականի, էջ 632-633:

դրության գաղափարը: Սակայն նա վերանայել էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության 1915 թ. իր ծրագիրը¹, քանի որ այն իր բուն վանդակությամբ այլևս չէր համապատասխանում իրականությանը: Բայց այն է, որ 1917 թ. չէր կարելի անտեսել այն դժվարությունները, որ Արևմտյան Հայաստանի հարցում կարող էին հարուցել թուրք և Կովկասի թաթարներն՝ անհանգստացած Օսմանյան կայսրության ճակատագրով: Վերջիններս դեմ չէին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությանը, եթե այն մնար Թուրքիայի սահմաններում: Մերանք խոստանում էին հայերի, իբրև փոքրամասնության, իրական վրեժներն ապահովել հիմնական օրենքներով: Ավելին, բողոքներ էին ներկայացնում ժամանակավոր կառավարությանը՝ պահանջելով Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր կոմիսարի օգնական Բ. Ջավրյանին փոխարինել մի ուրիշ հայով և նրա կողքին ավելացնել կոմիսարի ևս մեկ օգնական՝ թուրք²: Թուրքական նկրտումներին դի պատասխան, Բ. Ջավրյանը շեշտում էր Արևմտյան Հայաստանի կառավարումը ժամանակավոր կառավարությանը ենթարկելու հանրազանքը և գտնում, որ երկրամասը, որպես ինքնավար միավոր, պիտի գտնվեր բացառապես ռուսական պետության հովանավորության ներքո: Կիլիկիայի հարցում Բ. Ջավրյանը զգուշավոր էր: Քաջատեղյակ լինելով Միջերկրական ծովի դուրս գալու Ռուսաստանի հավակնություններին՝ նա չէր անտեսում Կիլիկիան ևս ինքնավար Հայաստանի մեջ ընդգրկելու հնարավորությունը: Միաժամանակ, իհարկե գործիչը գիտակցում էր, որ այդ հարցի արժարժումը դիվանագիտական լուրջ պայքարի առիթ էր դառնալու Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև:

¹ 1915 թ. Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարությունների հետ բանակցություններում Բ. Ջավրյանը պաշտպանում էր Թուրքիայի սահմաններում ինքնավար Հայաստան ստեղծելու գաղափարը: Հայաստանը, որի կազմում ընդգրկվելու էին հայկական վեց վիլայեթները (բացառությամբ մի քանի ծայրամասերի) և Կիլիկիան՝ Միջերկրական ծովի ափին նավահանգստով հանրազանքով, պիտի գտնվեր Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի միասնական հովանավորության ներքո: Տե՛ս Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տեղությունները 1914 – 1917 թվականներին, Ե., 2002, էջ 86-92:

² Տե՛ս Ռոստոմ. Մամականի, էջ 635:

Այս հարցերը միանգամից լուծել հնարավոր չէր: Պահանջվում էր երկար ժամանակ, տևական ու հետևողական աշխատանք, ինչպես նաև Հայկական հարցում Ռուսաստանի կառավարության դիրքորոշման ու գործնական քայլերի համաձայնեցում Դաշնակիցների հետ:

Եվրոպայում իր գործունեությունն էր շարունակում տակավին 1912 թ. կազմված Հայկական Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբարի (Պողոս փաշա Նուբարյան) գլխավորությամբ, որին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ Ե Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին համարում էր իր «աշխատակից-պաշտոնակիցը, միակ ներկայացուցիչն առաջի Պետությանը... վարչական անձերի տկար ժամին»¹: Պողոս Նուբարը Եվրոպայում ներկայացնում էր ոչ միայն Հայկական Ազգային պատվիրակությունն, այլև արտահայտում էր հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ հատվածի շահերն ու ակնկալիքները՝ կապված, առաջին հերթին, Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրի հարցի հետ²: Պատվիրակությունը ջանում էր Անտանտի տերությունների աջակցությամբ նախապատրաստել Հայկական հարցի քննարկումը, այն ներկայացնել պատերազմի ավարտից հետո հրավիրվելիք հաշտության վեհաժողովին: Այդ նպատակով դեռևս 1916 թ. վերջերին պատվիրակության կազմն ընդլայնվել էր: Նախ, անպաշտոն կերպով պատվիրակությանն էր միացել հայ անվանի թարգմանիչ, պետական-հասարակական գործիչ, Բեռլինում Պարսկաստանի դեսպան Հովհաննես Ասսեհյանը (Խան-Ասսեհյան). անպաշտոն, քանի որ Պարսկաստանում ունեցած անձնական դիրքը նրան թույլ չէր տալիս պաշտոնական հանձնառություն ստանձնել³: Այնուհետև, Պողոս Նուբարի առաջարկով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն Ազգային պատվիրակության անդամ էր նշանակել լոնդոնահայ հասարակական գործիչ Ջեյմս Աալքուլմին՝ հաշվի առնելով վերջինիս մեծ կապերն Անգլիայում և համագործակցությունը Պողոս Նուբարի հետ լոնդոնյան բա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 144, թ. 4:

² Տե՛ս Պողոսեան Ա., Պողոս Նուբար փաշա. ազգային գործիչը, Ե., 2004, էջ 128:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 12:

ճ նակցությունների ընթացքում¹: Ապա, Ամերիկայի նորաստեղծ Հայ Ազգային Միության նախագահ Միհրան Սվազլին (Սվազլյան) նշանակվել էր Ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ ԱՄՆ-ում²:

Հայկական Ազգային պատվիրակությունն, ընդհուպ մինչև Ռուսաստանում ժողովրդավարական կարգերի հաստատումն ու ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականության սկզբունքների հռչակումը, չունեւ որևէ հստակ և անփոփոխ սահմանված ծրագիր Արևմտյան Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ: Ինչպես Հայկական հարցի լուծումն, այնպես էլ պատվիրակության դիրքորոշումը դրա վերաբերյալ պայմանավորված էին առավելապես իրադարձությունների ընթացքով և այն համաձայնություններով, որոնք կայացվում էին Ղաշնակիցների միջև Ասիական Թուրքիայի հարցի շուրջ: Այդ պատճառով էլ Հայկական Ազգային պատվիրակությունը ստիպված էր նախատեսել Հայկական հարցի տարբեր լուծումներ: Դրանք, սակայն, հանգում էին երկու հիմնական տարբերակի: Առաջինը նախատեսում էր Արևմտյան Հայաստանի բաժանումը երկու մասի՝ Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև, իսկ երկրորդի համաձայն, Թուրքիայում գտնվող հայկական բոլոր տարածքները, սկսած Կովկասի սահմաններից և Պարսկաստանից մինչև Միջերկրական ծով, միավորվելու էին և կազմելու միասնական ինքնավար Հայաստան: Ինչ վերաբերում է անկախությանն, ապա Հայկական Ազգային պատվիրակությունն Արևմտյան Հայաստանի անկախության պահանջը համարում էր դեռևս անիրագործելի: Այդ առիթով պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը 1917 թ. մարտի 15-ին Ֆրանսիայի արտաքին հարաբերությունների դեպարտամենտի աշխատակից Լեոպոլդ Ֆավրին տեղեկացնում էր հետևյալը. « ... Հաշվի առնելով այն, որ մենք երբևէ չենք խորհել ան-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 144, ք. 1:

² Տե՛ս Boghos Nubar's Papers..., p. 431. Միհրան Սվազլիի ազգանվեր գործունեության մասին տե՛ս Սվազյան Զնարիկ, Հայ առաջին լոբբիստական կազմակերպությունն ԱՄՆ-ում: «Հայոց պատմության հարցեր», Ե., 2003, թիվ 4, էջ 98-104: Նույնի՝ Արևմտական իրավաբան-դիվանագետ Միհրան Սվազլյանը Հայաստանի ռազմավարական կողմնորոշման մասին: «Միջազգային հարաբերություններ. հայկական աշխարհ», Ե., 2010, ապրիլ, թիվ 1, էջ 46-49:

կախություն պահանջելու մասին, որն անհրազորօժելի ենք համարում այն էթնիկական պայմաններում, որոնցում գտնվում է Թուրքահայաստանը, մենք նախապատվությունը, ես դա կրկնում եմ, միշտ այդ լուծմանը կտանք»¹: Չնայած 1917 թ. հետփետրվարյան ժամանակահատվածում Հայկական հարցի լուծման համար նպաստավոր իրադրությանը, Պողոս Նուբարը մարտի կեսերին դեռևս չէր բացառում, որ պատերազմող պետությունների ապագա հաշտության բանակցությունների հիմքում կարող էին դրվել Ասիական Թուրքիայի մասնատման վերաբերյալ 1916 թ. անգլո-ֆրանս-ռուսական գաղտնի համաձայնագրերը: Այդ տարբերակի դեպքում Հայկական Ազգային պատվիրակության ղեկավարը նպատակահարմար էր գտնում «գալիք ինքնավար Հայաստանի համար պահանջել հնարավորության սահմաններում լայնածավալ տարածք, որը ձգվի ոչ միայն ծովափի երկարությամբ՝ սկսած Ալեքսանդրետից մինչև Ամամուրի հրվանդան, այլև լայնությամբ՝ դեպի արևելք, այնպես, որ ընդգրկի հայկական տարածքների ամենամեծ մասը, որովհետև մենք խիստ շահագրգռված ենք, որ Ֆրանսիայի բաժինը, որտեղ մեր ժողովուրդը կկարողանա վերածնվել լիբերալ վարչակարգի ներքո, լինի այնքան ընդարձակ, որքան այդ հնարավոր կլինի ձեռք բերել»: Գերապատվությունը տալով Ֆրանսիական բռնակցման գաղափարին՝ Պողոս Նուբարն ընդգծում էր դեպի Ֆրանսիան ունեցած իր համակրանքը: Նա գտնում էր, որ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո ապագա ինքնավար Հայաստանը կկապվեր առաջադիմական, ազատամիտ կարգերի հետ, կարևոր նախապայման, որի երաշխիքները չէր տեսնում ժողովրդավարական Ռուսաստանում: «Մեզ վստահություն չեն ներշնչում Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթների ճակատագրերը, որոնք Ռուսաստանը կբռնագրավի: ... Սա ամենևին չի նշանակում, թե մենք հրաժարվում ենք այս վիլայեթների համար Ռուսաստանի հովանու ներքո, ինքնակառավարման իրավունքով, հատուկ վարչակարգ ունենալու պահանջից: Սակայն մենք գիտենք, որ եթե նույնիսկ այն ձեռք բերենք, ապա այդ վարչակարգը

¹ Պեյլերյան Արթուր, նշվ. աշխ., փաստաթուղթ № 340, էջ 457:

երբեք չի ունենա այնպիսի կշիռ, որը մենք հույս ենք տածում ստանալու Ֆրանսիայից: Ռուսաստանն, իրոք որ, կցանկանա, անկասկած, գաղութաբնակեցնել, ինչպես նա այդ մասին արդեն հայտարարել է և կունենա այդպես վարվելու բոլոր հնարավորությունները, որովհետև սահմանակից է և ունի բնակչության ավելցուկ, որի տեղահանությանը քաջալերելու հարցում շահագրգռված կլինի»¹, - շեշտում էր նա: Սակայն այն փաստը, որ Արևմտյան Հայաստանն անցել էր Ռուսաստանին զենքի ուժով, արդեն իսկ վկայում էր, որ Հայկական հարցի լուծման մեջ վճռորոշ էր լինելու ռուսական կառավարության տեսակետը: Այս պայմաններում հուսալ, թե հաշտության վեհաժողովում Արևմտյան Հայաստանը դիվանագիտական պայքարի միջոցով կանցներ Ֆրանսիային, իրատեսական չէր:

Արդեն 1917 թ. մայիսի կեսերին Ազգային պատվիրակությունը հանդես է գալիս նոր՝ վերափոխված ծրագրով: Այդ փոփոխությունը Պողոս Նուբարը հիմնավորում էր ժամրակշիռ փաստարկներով: Մասնավորապես, նա նշում էր, որ Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայերի նկատմամբ սարսափելի հալածանքներից, հարկադիր կրոնափոխությունից, կոտորածներից և տեղահանություններից հետո հնարավոր չէ հայ ժողովրդին թողնել թուրքերի տիրապետության ներքո: Պողոս Նուբարն այլևս անօգուտ էր համարում նաև հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների մասին հարց բարձրացնելն ու Հայկական հարցի միակ կենսունակ և վերջնական լուծումը համարում էր օսմանյան տիրապետությունից հայերի ազատագրումը:

Ազգային պատվիրակության նոր ծրագրի հիմքում Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության հռչակած սկզբունքն էր, որով վերջինս հրաժարվում էր նվաճողական կամ բռնագրավման յուրաքանչյուր գաղափարից: Սակայն Պողոս Նուբարն այդ սկզբունքի իրագործումը չէր կապում ոչ Արևմտյան Հայաստանում ընդհանուր կոմիսարության ստեղծման և ոչ էլ արևմտահայկական տարածքների կառավարումը ժամանակավոր կառավարությանը հանձ-

¹ Նույն տեղում, փաստաթուղթ № 340, էջ 457-458:

նելու հետ: Դրա փոխարեն Ազգային պատվիրակության ղեկավարը, որպես Հայկական հարցի լավագույն լուծում, պաշտպանում էր միասնական, թուրքական տիրապետությունից ազատագրված ինքնավար Հայաստանի գաղափարը:¹ «Միասնական» բառը նա օգտագործում էր միմիայն Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի տարածքը նկատի ունենալով՝ բացառելով Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի հայկական տարածքների միավորումն ինքնավար Հայաստանին:

Պողոս Նուբարը ցանկալի էր համարում, որ ինքնավար Հայաստանը դրվեր Դաշնակից երկրների միասնական վերահսկողության ներքո, իսկ նրանցից մեկը 10-15 տարով ստանձներ Հայաստանի հովանավորությունը կամ մանդատը՝ երկրի տնտեսության վերականգնմանը, հասարակական կյանքի վերափոխմանը նպաստելու և արտաքին հարձակումներից նրան պաշտպանելու նպատակով, մինչև Հայաստանն ի վիճակի դառնար ինքնուրույն ղեկավարվել: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ Արևմտյան Հայաստանն անցել էր Ռուսաստանին զենքի ուժով, Պողոս Նուբարը վստահ էր, որ Հայկական հարցի լուծման մեջ վճռորոշ էր լինելու ռուսական կառավարության տեսակետը: Թեև նա գերադասելի էր համարում Հայաստանի մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին, քանի որ այդ պետությունն աշխարհագրորեն հեռու էր գտնվում և մինչ այդ այս տարածաշրջանում գաղութացման քաղաքականություն չէր վարել: Ինքնավար Հայաստանն, ըստ Պողոս Նուբարի, դառնալու էր աշխարհասփյուռ հայերի հայրենադարձության կենտրոնը, որտեղ նրանք, ինքնավարության շնորհիվ, ունենալու էին խաղաղ կյանք և աշխատանք: Պողոս Նուբարը չէր բարձրացնում Օսմանյան կայսրության մասնատման հարցը, բայց և ապագա Հայաստանը տեսնում էր որպես բուֆեր Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Անատոլիայում ապագա թուրքական կայսրության ու նոր ինքնավար պետությունների միջև: Հայ ազգային գործիչը վստահ էր, որ ինքնավար Հայաստանը կդառնար տարածաշրջանում խաղաղության հաստատման, մեծ տերությունների վտանգավոր առճակատումներից խուսափելու միջոց:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, փաստաթուղթ № 365, էջ 476:

Ինչ վերաբերում է Արևելյան Հայաստանին, ապա այն ճնշվող ժողովրդավարական Ռուսաստանի սահմաններում, որտեղ հասկանալի էր ունեին ռուսական բազմազգ պետության բոլոր ժողովուրդներին հավասար իրավունքներ¹:

Այսպիսով, Պողոս Նուբարի ծրագրում Հայկական հարցը դիտարկվում էր կովկասահայ ազգային հարցից առանձին: Ընդ որում, չհեշտվում էր խնդրի միջազգային դիվանագիտական բնույթը: Դաշնակից երկրների դիվանագիտական ուղորտներում այս ծրագիրը քննարկելու դեպքում անխուսափելի էր լինելու Անգլիայի ու Ֆրանսիայի լարված պայքարը Ռուսաստանի դեմ:

Հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում Հայկական հարցի լուծման տեսանկյունից կարևորում էին մաս ԱՄՆ-ի դերը: Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոն 1917 թ. ապրիլի 8-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ 5-րդ Աուրենյանցին հղած թղթի մեջ այս առիթով նշում էր, որ «ամերիկյան ժողովուրդն ու կառավարությունը խոշոր նյութական ու բարոյական օգնություն է ցույց տվել և տալիս թուրքահայ ժողովրդին», որ «ներկայումս էլ միջամտելով համաեվրոպական պատերազմին, ԱՄՆ-ը կարող է իր առանձին դիրքի շնորհիվ խոշոր դեր խաղալ թուրքահայկական հարցի վերջնական վճռի խնդրում»²: Այդ նկատառումներից ելնելով՝ Հայոց Կենտրոնական Ազգային բյուրոն որոշեց հատուկ առաքելությամբ ԱՄՆ ուղարկել արևմտահայ հայտնի գործիչ և օսմանյան պառլամենտի նախկին անդամ Գարեգին Բաստրմաջյանին (Արմեն Գարո): Նրա գլխավոր խնդիրն «ամերիկյան թե՛ կառավարական և թե՛ հասարակական շրջաններում Հայկական դատը պրոպագանդելն էր և կազմակերպելը»³: Ծանուցելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին

¹ Տե՛ս Boghos Nubar's Papers..., p. 438: Այս դրույթները Պողոս Նուբարն ամբողջացրեց Հայկական հարցի և Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ հուշագրում, որը 1917 թ. մայիսի 24-ին ներկայացվեց Դաշնակիցներին: ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 14-15: Նույն հուշագրի՝ Փարիզի պետդեսպարտամենտին ուղղված տարբերակը (թվագրված 1917 թ. հունիսի 12) տե՛ս Պեյլերյան Արթուր, նշվ. աշխ., փաստաթուղթ № 365, էջ 475-479:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 154, թ. 1:

³ Նույն տեղում, թ. 1-2:

Գ. Բաստրմաջյանի առաքելության մասին՝ Ազգային բյուրոյի փոխ-նախագահ Ալեքսանդր Խատիսյանը և քարտուղար Յակոբ Զոչարյանն Ազգային բյուրոյի անունից 1917 թ. ապրիլի 8-ի նամակով խնդրում էին Վեհափառին Գ. Բաստրմաջյանին տալ անձը հաստատող գրություն, «որի շնորհիվ նա հնարավորություն ունենա հաջողությամբ կատարել իր նպատակի համար անհրաժեշտ դիմումները»¹: Իսկ ապրիլի 19-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին գրած նամակում նույն հարցի վերաբերյալ իր տեսակետը ներկայացրեց Ժողովրդական կուսակցության նախագահ Ամսոն Հարությունյանը: Հայտնելով Գ. Բաստրմաջյանի՝ Պետրոգրադում գտնվելու և Ռուսաստանի արտգործնախարարության գիտությամբ ու աջակցությամբ այնտեղից ԱՄՆ մեկնելու պլանների մասին՝ Ա. Հարությունյանը Գ. Բաստրմաջյանին գնահատում էր որպես «մեծ համակրանք վայելող, շատ ազնիվ, խելացի, քաղաքագետ և հմուտ անձնավորություն»: Նա այն կարծիքին էր, որ Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի քաղաքական շրջանակների ներքաշումը հայկական «ցավոտ ազգային խնդիրների» մեջ վճռորոշ նշանակություն կունենա Հայաստանի ապագան որոշելու հարցում²:

Նորին Սուրբ Օծություն Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը, գնահատելով կատարվելիք աշխատանքի կարևորությունը, 1917 թ. ապրիլի 27-ին հատուկ գրությամբ լիազորեց Գ. Բաստրմաջյանին «անցնել Ամերիկա՝ այնտեղ քաղաքական այլ և այլ շրջաններին և պետական բարձր դիրք ունեցող անձերին մոտիկից ծանոթացնելու Հայկական դատի էության հետ, վաստակելու նրանց համակրությունը, աջակցությունը, նախապատրաստելու հասարակական կարծիքը հոգուտ Հայ դատի և այս մասին զեկուցելու Ն. Ա. Օծությանը»³: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը նույն օրն առանձին նամակով հանձնարարական տվեց նաև Պողոս Նուբարին: ԱՄՆ առաքելություն ուղարկելը Վեհափառը բացատրում էր համաշխարհային պատերազմին ԱՄՆ-ի մասնակցությամբ, ինչպես նաև Ռուսաստանի

¹ Նույն տեղում, ց. 5, գ. 154, թ. 1:

² Նույն տեղում, թ. 3-4:

³ Նույն տեղում, թթ. 12-15:

Փետրվարյան հեղափոխությամբ, որը նոր և նպաստավոր նախա-
դրոյալներ էր ստեղծում Հայկական հարցի լուծման համար¹: Բացի
այդ, մատնանշվում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախա-
գահ Վուդրո Վիլսոնի հայտարարությունը ճնշված և փոքր ազգերի
քաղաքական իրավունքների պաշտպանության մասին: Ձեկուցելով
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Ռուսաստանի արտգործնախարար
Մ. Տերեշչենկոյի, ռուս բարձրաստիճան անձանց հետ իր հանդի-
սպումների և ռուսական կառավարության դիրքորոշման մասին՝
Գ. Բաստրմաջյանը տեղեկացնում էր, որ ռուսական կառավարող
շրջանակներում հայ գործչի՝ Միացյալ Նահանգներ մեկնելը «շատ
նպատակահարմար գտան» և շեշտեցին, որ «Ամերիկայի կարծիքը և
բռնելիք դիրքը մեր հարցի նկատմամբ մեծ կշիռ է ունենալու ապա-
գայում»: Արտգործնախարար Մ. Տերեշչենկոյի և ռուսական այլ դի-
վանագետների կարծիքով, միայն ԱՄՆ-ն է, որ «պիտի կարողանա
չեզոքացնել ֆրանսիական ծրագրերը Կիլիկիայի նկատմամբ», -
հայտնում էր Գ. Բաստրմաջյանն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ
V-ին: Հայ գործիչը ներկայացնում էր նաև Հայկական հարցի նպա-
տակահարմար ու հնարավոր լուծման վերաբերյալ ռուսական կա-
ռավարության կարծիքը. «Բուն Հայաստանը (Արևմտյան Հայաստա-
նի վեց վիլայեթները) և Կիլիկիան միասին կազմելու են մի ինքնա-
վար քաղաքական միություն, որը կդրվի, բոլոր պետությունների
համաձայնությամբ, ռուսական պաշտպանության տակ»:² Հայկա-
կան հարցն այս տարբերակով լուծելը բխում էր Ռուսաստանի պե-
տական շահերից, որովհետև այն հնարավորություն պետք է տար
այդ պետությանը տնտեսական անմիջական կապ հաստատել մի-
ջերկրածովյան ավազանի և ավելի հեռավոր երկրների հետ, որով
միայն «Կոստանդնուպոլսի և նեղուցների խնդիրը կկորցներ իր
հրամայողական նշանակությունը»: Իսկ տվյալ խնդրում ռուսական
պետության շահը համապատասխանում էր հայերի ազգային իղձե-
րին: Այն, որ Գ. Բաստրմաջյանն ԱՄՆ է մեկնել որպես Հայոց Կենտրո-
նական Ազգային բյուրոյի պատվիրակ, մեկնումից առաջ տեսակ-

¹ Տե՛ս նույն տեղ, ք. 12-13, 20-21:

² Նույն տեղում, ց. 5, գ. 154, ք. 17-18:

ցություններ է ունեցել Ռուսաստանի պետական բարձրաստիճան գործիչների հետ, վկայում են, որ այս ազգային գործչի մոտեցումը խնդրին համընկնում էր Հ. Զավրյանի տեսակետին Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության վերաբերյալ:

Այսպիսով, հայ իրականության մեջ Հայկական հարցի լուծումը 1917 թվականի Փետրվարյան ու Հոկտեմբերյան հեղափոխությունների միջև ընկած ժամանակահատվածում հանգում էր մեծ տերությունների միասնական վերահսկողության ներքո Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներին և Կիլիկիային ինքնավարություն շնորհելուն: Անտանտի պետությունների կառավարող շրջանների հետ բանակցություններում հենց այս գաղափարով էին առաջնորդվում հայ գործիչները: Նրանց մոտեցումներն իրարից տարբերվում էին ապագա ինքնավար Հայաստանի սահմանների, ինքնավար Հայաստանի նկատմամբ միջազգային վերահսկողության կազմակերպման և հովանավոր պետության հետ կապված հարցերում: Մինչդեռ, մեծ տերությունները, ցավոք, հավատարիմ էին մնում շահադիտական նկատառումներով առաջնորդվելու ավանդական սկզբունքին: Հայկական հարցի կարգավորումը ձգձգվում էր՝ բախվելով Մերձավոր Արևելքում նրանց քաղաքական խոշոր շահերին ու հրատապ խնդիրներին:

Ազգային պատվիրակության և առաքելությունների ծրագրերը գործնական հիմքի վրա դնելուն լուրջ հարված հասցրեց նաև Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում: Այն ոչ միայն սեպ խրեց Ռուսաստանի ու նրա դաշնակիցների փոխհարաբերություններում, այլև գլխավայր շրջեց իրադրությունը Կովկասյան ռազմաճակատում՝ ողբերգական հետևանքներ ունենալով Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության ճակատագրում:

**ЛИЛИТ ОГАНИСЯН
ИИ НАН РА**

**ВОПРОС АВТОНОМИИ ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ В 1917
ГОДУ В ПРОЕКТАХ НАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЛЕГАЦИИ И МИССИЙ**

Победа Февральской буржуазно-демократической революции в России и вступление США в Первую мировую войну на стороне Антанты создали политические предпосылки для начала нового этапа дипломатических обсуждений Армянского вопроса.

В армянских общественно-политических кругах были уверены, что освобождение Западной Армении от турецкого господства и ел аннексия Россией являются первым шагом на пути создания автономной Армении под международным контролем и непосредственным протекторатом одной из великих держав. Предусматривалось включить в состав автономной Армении армянские вилайеты Западной Армении и Киликию. Подходы армянских организаций и деятелей отличались лишь в вопросах, касавшихся границ автономной Армении, характера будущего протектората и государства-протектора.

В марте - июне 1917 г. известные политические деятели А. Заврян и Г. Бастрмаджян по решению Армянского Центрального Национального бюро были направлены - первый в Петроград, а второй - в Вашингтон, для ведения переговоров с Временным правительством России и правительством США. С правительственными кругами Франции и Англии продолжала переговоры Армянская Национальная делегация под руководством Погоса Нубара.

Дальнейшие развития политических событий показали, что проект решения Армянского вопроса, предложенный армянскими общественно-политическими кругами, не мог быть осуществим. Великие державы оставались верны своим корыстным целям, по причине чего урегулирование Армянского вопроса затягивалось.